

سیر تکامل گنبد اورچین بر اساس عوامل مؤثر در شکل گیری یک نماد معماری

تاریخ دریافت: ۹۰/۶/۲۷
تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۱۱/۱

امین سعیدیان* - مجتبی قلی**
احسان زمانی*** - محمدرضا بمانیان****

چکیده

پیوند نزدیک میان دین، مذهب و معماری تدفینی و همچنین احترام خاص مسلمانان نسبت به امامزاده‌ها سبب شکل گیری معماری آرامگاهی شده‌است که به سبب آن گنبد این گونه بناها از لحاظ محتوایی و شکلی از یک سو با جنبه تقدس و نمادین بنا مرتبط می‌شود و از سوی دیگر متأثر از هویت مذهبی و سیاسی فرد متوفی می‌باشد. گنبد‌های مختلفی از قبیل رک، نار و دوپوسته و نمونه‌های دیگر در زمینه شیوه‌های گنبدسازی، شیوه‌های ترسیم، سبک‌شناسی و روش‌های اجرایی آن توسط معماران به نام این سرزمین کهن معرفی شده‌اند. در این بین معماری گنبد اورچین که از شاخصه‌های بناهای آرامگاهی در بخش‌های جنوبی ایران می‌باشد، تنها افتاده است و اطلاعات اندکی از آن در تاریخ معماری ایران وجود دارد؛ و تنها به گزارش‌ها و تصاویری محدود از جهانگردان خارجی بسنده شده و در نتیجه آن خواستگاه، دلیل وجودی و نقش این نوع گنبد در بناهای آرامگاهی در هاله‌ای از ابهام باقی مانده است. روش تحقیق در پژوهش حاضر به صورت توصیفی-تحلیلی می‌باشد که بر حسب نیاز در قسمت‌های مختلف پژوهش از تحلیل‌های تطبیقی مطالعات گذشته‌نگر و روش‌های میدانی بر حسب نیاز استفاده شده است. در این پژوهش به ریشه لغوی و معنایی گنبد اورچین اشاره شده و خواستگاه معماری این گنبد که متعلق به دوره سلجوقی می‌باشد، معرفی شده است. سپس روابط هندسی میان زینه‌های آن تحلیل شده و انواع این نوع گنبد که شامل کوکبی^۱ و کثیرالاضلاع^۲ می‌باشد ترسیم شده‌اند. عواملی همچون عملکرد تارک^۳، نحوه ساخت، پوشش گنبد، نحوه توزین بار در ساختار گنبد مشخص شده است. در نهایت با بررسی عوامل مؤثر فرهنگی و تاریخی در شکل گیری ساختار کلی این نوع گنبد-گنبد رک اورچین- به این نتیجه خواهیم رسید که علت اصلی وجودی آن، عملکردی نمادین و سمبولیک بوده نه نمادی مذهبی صرف، که به تنهایی و یا در هم‌جواری و تلفیق با فضاهای مذهبی در گذر زمان به خوبی نقشی تأثیرگذار و کاربردی داشته‌است.

واژگان کلیدی: معماری ایرانی، آرامگاه، گنبد، اورچین، مضرس.

* مربی معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ماهشهر، ماهشهر، ایران (نویسنده مسئول).
Email: amino_saidino@yahoo.com

** کارشناس معماری، مجتمع آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، اهواز، ایران.

*** دانشجوی دوره دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ماهشهر، گروه معماری، ماهشهر، ایران.

**** دانشیار معماری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

مقدمه

در لغت‌نامه دهخدا از اورچین به زینه، پایه، نردبان و پله‌پله یاد شده است. پوشش گنبد در ایران پیشینه‌ای دیرینه دارد. کمبود چوب که عنصر اصلی سقف‌های چوب پوش می‌باشد، سبب شده است که پوشش‌های سغ^۵ و گنبد رواج بسیار پیدا کند و به‌خصوص در دهانه‌های وسیع‌تر جای سقف‌های چوب پوش را بگیرد (Pirnia, 2012). در دوران هخامنشی امپراطوری ثروتمند ایرانی برای پوشش کاخ‌های خود چوب مقاوم از جمله چوب درخت سدر را از جبل عامل و دیگر نقاط دور دست با تحمل هزینه‌های هنگفت به‌دست می‌آورد؛ لذا به‌دلیل فراهم نبودن شرایط اقتصادی و هزینه‌های زیاد تهیه چوب از کشورهای دیگر در این دوران و میسر نبودن شرایط اقلیمی برای پرورش چوب مناسب در جنگل‌ها و جلگه‌های این سرزمین و همچنین خاطره تلخ به آتش کشیدن سقف‌های تخت‌جمشید توسط اسکندر و از طرفی فراوانی خاک مناسب باعث شد که طاق‌های منحنی و گنبد جای اصلی خود را به‌عنوان یک پدیده ساختاری و اقلیمی در معماری ایران به آسانی پیدا کند (Girshman, 1985). در دوران ساسانی و سپس اشکانیان گنبدسازی آن‌چنان رواج یافت و تکامل پیدا کرد که از آن پس تا امروز پوشش گنبدی از نظر سازه و ساخت به صورت الگو و دستورالعمل کلی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد که می‌توان به کاخ سروستان در فارس مربوط به دوره ساسانی و کاخ نسا در عشق آباد کشور ترکمنستان، کاخ و معبد کوه خواجه سیستان در کنار دریاچه هامون و جالب‌ترین آن‌ها کاخ هیترا در جنوب موصل عراق مربوط به دوره اشکانی اشاره کرد. روش گنبد سازی در ایران همواره با استفاده از نظم دقیق ریاضی در شکل بندی و ساختمان و با کاربری شیوه‌های صحیح صورت می‌گیرد به گونه‌ای که چه در دوران ساسانی و چه در دوره اسلامی همواره ویژگی‌های اجرایی و فرهنگی خاص خود را دنبال کرده است. آن‌چه قابل ذکر است آن‌که، این ویژگی چه در شکلی و چه در اجرا آن‌را با گنبد‌های باختر زمین همواره متفاوت کرده است و سبب خلق انواع پوشش‌های منحنی خصوصاً گنبد با خصوصیات اقلیمی و شکلی متفاوت شده است (Pirnia, 2012). در طول تاریخ معماری ایران عواملی چون تنوع اقلیمی، مصالح بومی، ابزارهای معماری و دانش معماران زمان از محاسبات ریاضی و قوانین ترسیمی سبب شده که انواع مختلفی از پوشش‌های گنبدی بر فراز بناها سر برآورند و مختص معماری ایرانی گردند. گنبد‌های دو پوسته میان تهی، گنبد‌های دو پوسته کاملاً از هم گسسته، گنبد نار، گنبد رک، گنبد ترکیبی از نار و رک و در نهایت گنبد اورچین از نمونه‌های شاخص معماری ایرانی هستند. گنبد اورچین در ایران فقط محدود به جنوب غربی کشور است که تعداد آن‌ها نیز زیاد نیست و لذا منحصر به فرد می‌باشند چرا که این سبک، سبکی غیر از سبک معمول معماری ساختمان گنبد در قسمت‌های مرکزی و شمالی ایران بوده است. همچنین تعداد محدودی در کشور عراق باقی مانده‌اند و این گواه بر منحصر به فرد بودن این نوع گنبد می‌باشد (جدول ۱۹).

در این پژوهش ضمن اشاره به ریشه لغوی و معنایی گنبد اورچین شده و خواستگاه معماری این گنبد به معرفی گنبد اورچین پرداخته سپس ساختار هندسی گنبد اورچین و انواع این نوع گنبد که شامل کوبکی و کثیرالاضلاع می‌باشد، ترسیم شده‌اند. با بررسی گونه‌شناسی نمونه‌های موجود در ایران و عراق، نکات قابل تأملی در مورد روابط هندسی، ارتفاع، شکل گنبد و تعداد زینه‌های آن ارزیابی و تحلیل شده و عواملی همچون عملکرد تارک، نحوه ساخت، پوشش گنبد، نحوه توزین بار در ساختار گنبد مشخص شده است و در پایان عوامل مؤثر فرهنگی، تاریخی، عرفانی و هندسی در شکل‌گیری گونه شناسی و ساختار فضایی گنبد مورد واکاوی قرار گرفته است.

۱. معرفی گنبد اورچین

این نوع گنبد از خانواده گنبد‌های رک به صورت پله‌پله‌ای (رک مضرس^۶) است که با ارتفاع زیاد مانند کله قند مضرس^۷ ساخته می‌شود. در این گنبد قسمت‌های فوقانی، پس نشین‌های یکنواخت روی قسمت‌های تحتانی قرار می‌گیرد. معمولاً ارتفاع این گنبد از سایر گنبد‌ها بلندتر است (Zemorshidy, 2008). ساختمان گنبد‌های پلکانی مضرس یا گنبد‌های پلکانی مطبق را می‌توان سبک ایرانی جنوبی اصطلاح کرد، زیرا گنبد‌های ساخته شده در نواحی شمالی ایران همه با سطوح مستوی هستند. اگر از ناحیه جنوب غربی ایران مثلی فرضی در نظر بگیریم که رأس آن شهر شوشتر و قاعده آن خط واصل بین جزیره خارک و بروجرد باشد، می‌توان گفت نقاط واقعه در این مثلث، در گنبد سازی، سبک مضرس داشته‌اند.

گنبد‌های مضرس را سفرنامه نویسان فرنگی بسیار دیده‌اند و آن‌ها را در زبان انگلیسی (گنبد آناناس) Pineapple Domes و در زبان فرانسه Domes aveoles می‌نامند. از سفرنامه‌ها چنین بر می‌آید که تعداد این نوع گنبد‌ها در قدیم زیاد بوده است و امروز تا آن‌جا که معلوم است گنبد‌های مضرسی در ایران و عراق باقی مانده و شهرت دارند (Dio la foua, Ma-dame Jean, 1986). از لحاظ شکل بیرونی گنبد می‌توان گفت گنبد اورچین شبیه گنبد رک مخروطی است به گونه‌ای که روی آن پلکانی دوردار می‌باشد. از این نوع گنبد فقط جهت مقابر و آرامگاه‌ها استفاده می‌شده است (Eghtedary, 1996).

۲. خاستگاه معماری گنبد اورچین

تاریخچه این نوع گنبد متعلق به عصر سلجوقی (سده هفتم و هشتم هجری قمری) می باشد، بنا بر اسناد و آثار باقی مانده، از این دوران به عنوان یکی از دوره های اوج هنر و شکوفایی معماری ایران در دوره اسلامی یاد می شود. معماران دوره سلجوقی عواملی چون چهار ایوانی و تالار مربع گنبددار را توسعه دادند که اساس معماری مذهبی و بعضی بناهای غیر مذهبی شد. در کنار بناهای مذهبی مانند مساجد، بناهای دیگری همچون آرامگاه ها و مقابر در این دوره هم دوش معماری مذهبی سیر تکامل خود را طی کردند و جایگاه خود را در میان مردم یافتند (HilenBrand & Bernard, 2006). معماران بناهای آرامگاهی در دوره سلجوقی دوره توازن و تعادل خود را می گذراندند، از تجارب پیشین بهره می گرفتند و الگوهای تازه ای برای آینده ایجاد می کردند. در این دوره در جنوب ایران گنبدسازی در بناهای آرامگاهی بر خلاف بناهای هم دوره خود در شمال ایران سبک خاص خود را یافت و با انواع گنبد در جاهای دیگر ایران متمایز گشت و نوع جدیدی از گنبد که همان گنبد مضرس یا اورچین می باشد در بناهای آرامگاهی به منصفه ظهور رسید (Grobeh, 2009).

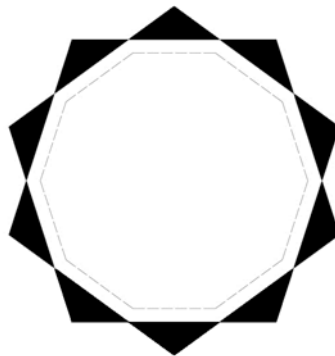
۳. ساختار هندسی گنبد اورچین و روابط هندسی میان زینه ها

ویژگی اصلی گنبد اورچین، مضرس بودن آن ها است، و به نحوی است که در هر زینه از گنبد، نقشه های قاعده اصلی تکرار می شود، اما در هر زینه، ابعاد نقشه کمتر از ابعاد قاعده در زینه پایین تر است. گنبدها و گنبدهای اورچین از لحاظ ساختار فضایی، شکل پلان و ارتباط هندسی میان درون و بیرون گنبد بر دو نوع تقسیم می شوند، گنبدهایی که قاعده شان کوکبی است و آنهایی که قاعده شان کثیرالاضلاع است (Eghtedary, 1969).

۱-۳- گنبد با قاعده کوکبی یا ستاره ای شکل

در این نوع گنبد ارتباط فضایی بسیار دقیق و معمارانه ای میان پلان بیرونی و داخلی آن می باشد به گونه ای که منشاء اصلی شکل گیری ساختار کوکبی بیرونی گنبد تحت تأثیر ارتباط هندسی میان اضلاع درونی گنبد با یکدیگر می باشد، این رابطه هندسی سبب شده است که قاعده گنبد از بیرون کوکبی شکل و از درون به شکل چند ضلعی منتظم باشد (شکل ۱).
۱. گنبدهای کوکبی کمیاب ترند و فقط پنج نمونه از آن شناخته شده است که عبارتند از: امامزاده شیر مرد ممسنی، امامزاده میر محمد خارک، امامزاده عبدالله در شوشتر، سلطان زبیده در بغداد و امام دور در سامرا.

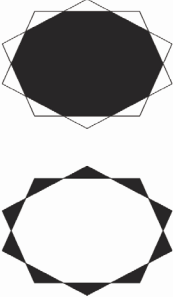
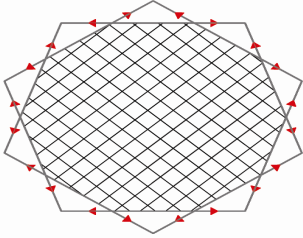
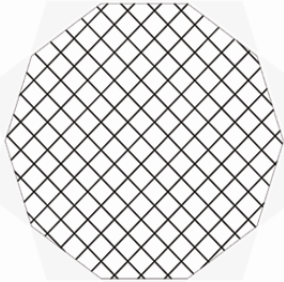
شکل ۱: شمایی کلی از ساختار پلان بیرونی و درونی گنبد کوکبی

۲-۳- نحوه ترسیم یک زینه در گنبدهای کوکبی

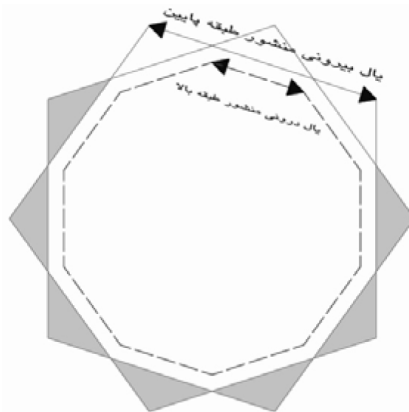
معماران ایرانی در گذشته برای دقت در ترسیم نقشه بناها از پیمون های مشخصی استفاده می کردند، ولی در ترسیم نقشه زینه های گنبد اورچین ابتکار جدیدی را ابداع نمودند و از روش هندسی که پایه ای در علم ریاضیات و مثلثات دارد، بهره برده اند. از آن جایی که سادگی در طراحی و ساخت از خصیصه معماران ایرانی است، آن ها در عین سادگی، پیچیده ترین فرم ها را خلق می کردند. با چنین رویکرد اعتقادی، فرهنگی و بنیادینی که در نزد معماران رعایت می شده است، آن ها در ترسیم نقشه زینه های گنبد کوکبی از روش خاص خود بهره می بردند به گونه ای که می توان گفت رابطه قاعده بیرونی با قاعده درونی بدین صورت است که اضلاع چند ضلعی منتظم قاعده درونی را امتداد داده اند تا یکدیگر را قطع کنند و بدین نحو کوکبی قاعده بیرونی حادث شده است. هر زینه از گنبد، قطعی از کوکبی قاعده است (جدول ۱).

جدول ۱: روند شکل گیری و نحوه ترسیم پلان گنبد کوکبی که با امتداد اضلاع چند ضلعی منتظم قاعده درونی حادث می شود.

مرحله اول: قاعده داخلی پلان کوکبی به صورت چند ضلعی منتظم	مرحله دوم: امتداد اضلاع چند ضلعی منتظم قاعده‌ی درونی	مرحله سوم: شکل گیری پلان بیرونی نهایی به صورت کوکبی
		

نکته قابل توجه این که طرز قرارگیری زینه بالا بر زینه پایین این گونه است که یال‌های بیرونی زینه پایین در راستای یال‌های درونی زینه بالا قرار دارد (شکل ۲).

شکل ۲: یال‌های بیرونی زینه پایین در راستای یال‌های درونی زینه بالا می‌باشند.

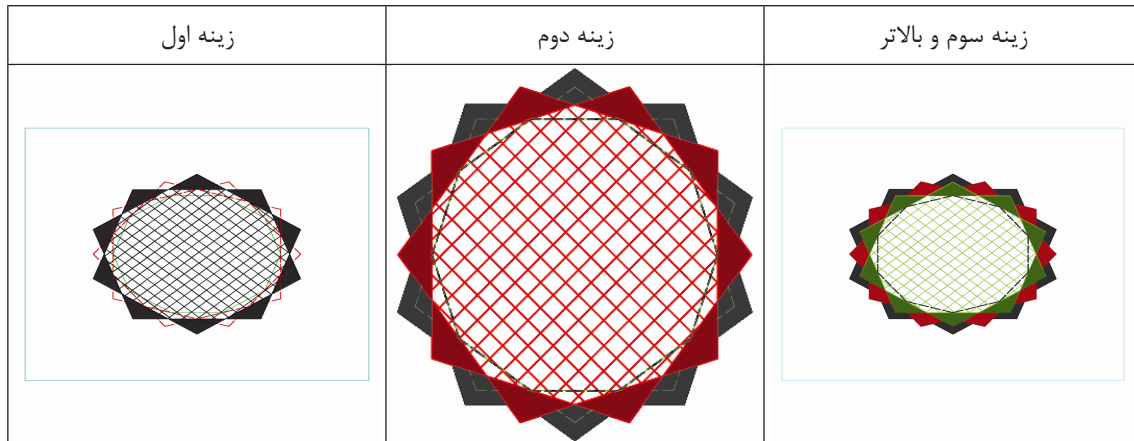
۳-۳- نحوه قرارگیری زینه‌ها بر روی یکدیگر در پلان کوکبی

در روش گنبد سازی ایرانی تبدیل مربع به چند ضلعی و در نهایت به دایره، روشی است که در گذشته برای قراردادن گنبد بر روی یک چهار ضلعی در ایران زمین به کرات در بناهای مذهبی، کاخ‌ها، کاروانسراها و مدارس و اکثر بناهای غیر مذهبی اجرا می‌شده است و در دوران ساسانی به اوج خود رسیده است؛ لذا گوشه‌سازی‌هایی از قبیل سه کنج سازی، اسکنج سازی، شکنج سازی، گوش فیل سازی و غیره نقش اصلی و کلیدی برای تبدیل چهارضلعی به دایره در روند انتقال نیرو و وزن گنبد به چهارضلعی ایفا می‌کردند. این سبک گنبدسازی در عین خلق فضای بسیار زیبا و چشم نواز در زیر گنبد از لحاظ اجرایی سختی‌های خاص خود را داشته است و نیاز به دقت بسیار زیادی در جزئیات و کاربردی‌ها داشته است (Veznoval, 2000).

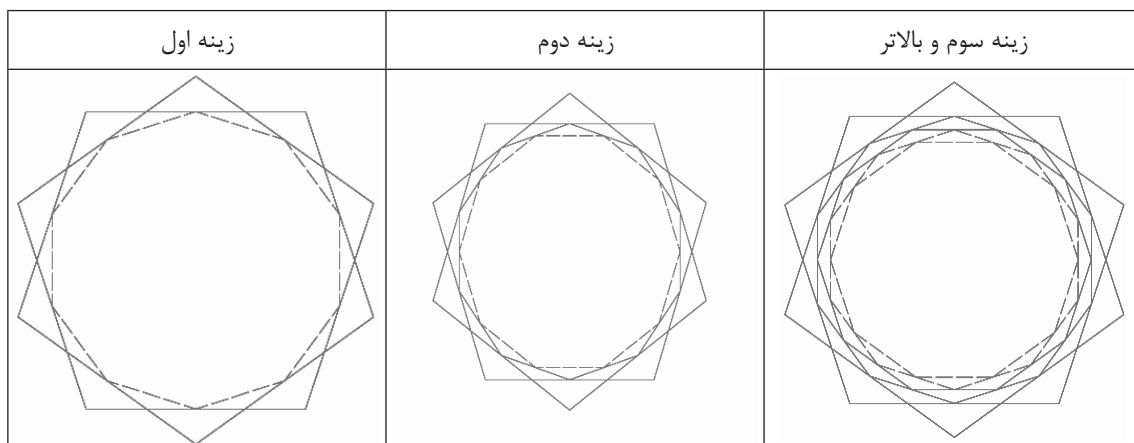
نکته قابل توجه این است که در روش گنبدسازی به سبک اورچین به دلیل ساختار فضایی سه بُعدی و ارتباط هندسی بسیار دقیق بین زینه‌های گنبد، گوشه‌سازی در زیر گنبد برای تبدیل چهارضلعی به گنبد مضرس کاربرد کمتری دارد و در واقع با ابتکار هندسی معمار ایرانی این سبک گنبدسازی تحول جدید یافته است و گوشه‌سازی به سبک گذشته حذف شده است و روش گنبدسازی را بسیار تسهیل نموده و ماهرانه زینه‌های گنبد را بر روی هم‌دیگر قرار داده است. در حقیقت با چرخش‌های هندسی که حاصل ارتباط اضلاع چندضلعی با یکدیگر می‌باشد، معمار توانسته است شکل اورچین

و پله‌پله‌ای را با رعایت نکات سازه‌ای خلق نماید (جدول ۲). رابطه قاعده درونی زینه پایین با زینه بالا بدین گونه است که با وصل کردن اواسط اضلاع چند ضلعی زینه پایین به یکدیگر، چند ضلعی زینه بالا استوار می‌شود (جدول ۳).

جدول ۲: نحوه قرارگیری زینه‌ها بر روی یکدیگر در پلان کوکبی

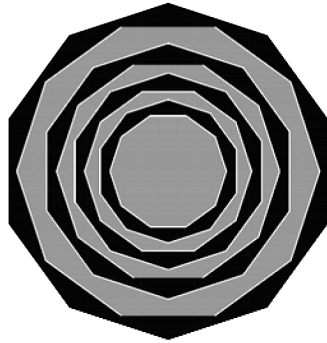
جدول ۳: قاعده درونی گنبدهای کوکبی نقش بسیار تعیین کننده‌ای در شکل گیری شکل کوکبی آن‌ها دارد.

۴-۳- گنبد با قاعده کثیرالاضلاع منتظم

در گنبد کثیرالاضلاع خلوص و بی‌پیرایگی معماری ایرانی که در نوع خود بی‌نظیر است، بیشتر از نوع گنبد کوکبی آن در ساختار گنبد نمود پیدا کرده است. معمار ایرانی در این نوع گنبد بیشتر نمادین بودن، پایداری بیشتر در برابر عوامل اقلیمی و از همه مهم‌تر برافراشته بودن گنبد برای خلق جلوه‌ای تأثیر گذار بر منظر شهری و آسمان منطقه، خصوصاً به منصفه ظهور رساندن ارزش و جایگاه اجتماعی آن می‌باشد. در این نوع گنبد، قاعده گنبدها، کثیرالاضلاع منتظم است، به این ترتیب هر زینه از گنبد، مقطعی است با قاعده کثیرالاضلاع. گنبد امامزاده جعفر بروجرد، گنبد دانیال پیغمبر شوش، گنبد عمر سهروردی بغداد، گنبد سلیمان بن علی گناوه و گنبد لیث صفاری دزفول از این نوع می‌باشند (شکل ۳).

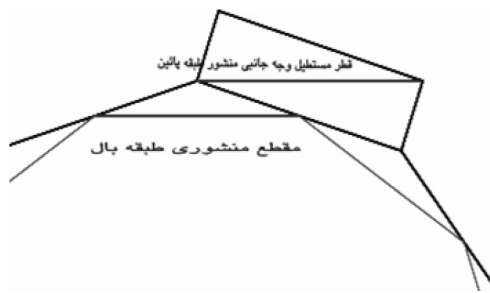
شکل ۳: ساختار بیرونی و درونی گنبد به شکل چند ضلعی منتظم

۵-۳- نحوه ترسیم یک زینه در گنبدهای کثیر الاضلاع منتظم

طرز قرارگیری زینه بالا بر زینه پایین این گونه است که زینه بالا در راستای قطر مستطیل وجه جانبی زینه پایین قرار دارد (شکل ۴).

شکل ۴: ارتباط میان زینه‌ها در گنبد چند ضلعی منتظم

۶-۳- نحوه قرارگیری زینه‌ها بر روی یکدیگر در پلان کثیر الاضلاع منتظم

ارتباط قاعده تحتانی زینه بالاتر یا قاعده فوقانی زینه پایین تر چنین است که از وصل کردن اواسط اضلاع قاعده فوقانی زینه پایین تر به یکدیگر، قاعده تحتانی زینه بالاتر به دست می‌آید (جدول ۴).

جدول ۴: از وصل کردن اواسط اضلاع قاعده فوقانی زینه پایین تر به یکدیگر، قاعده تحتانی زینه بالاتر حادث می‌شود.

زینه اول و دوم	زینه سوم و چهارم	زینه پنجم و بالاتر

۴. گونه‌شناسی در گنبدهای اورچین

۴-۱- گنبدهای کوبی

وجوه جانبی مقاطع زینه‌های مختلف در شیرمرد ممسنی، میرمحمد خارک به‌طور ساده‌نما سازی شده‌اند. در گنبد سلطان زبیده و امامزاده عبدالله شوشتر تا سطح فوقانی وجوه جانبی نیم طاس زده شده و ابتکارهای دیگر اعمال شده است. یکی از معایب نماسازی گنبدهای مضرس که قاعده کوبی دارند، آن است که هر قدر هم در زینه‌های اولین، زوایای جانبی منفرجه ساخته شوند، در زینه‌های نهایی این زوایا در نهایت حاده درخواهند آمد، و وجوه جانبی زینه‌های آخر کم و بیش به شکل صفحه‌های مستوی درخواهد آمد، در گنبد شیرمرد ممسنی به همین صورت ساخته شده اما در گنبد میرمحمد خارک، راه حلی برای رفع این مشکلات به کار برده شده است و در زینه دوم گنبد، روال قاعده گنبد را برهم زده‌اند و از تعداد اضلاع کوبی قاعده کاسته‌اند و به این ترتیب وجوه جانبی زینه‌های مختلف را کم و بیش یکنواخت ساخته‌اند، در گنبد سلطان زبیده یک‌بار در زینه پنجم و یکبار در زینه هشتم با ساختن زوائد نیم هرمی از اضلاع قاعده کاسته‌اند (جدول ۵).

جدول ۵: تحلیل تیپولوژی گنبدهای کوبی

		
شیرمرد- ایران- شهر ممسنی	میرمحمد - ایران - شهر خارک	امامزاده عبدالله- ایران- شهر شوشتر
<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به گنبد اورچین • تعداد زینه‌های گنبد ۱۴ می‌باشد. • حذف نیم طاسی و هر گونه تزئینات در زینه‌های و ساده کردن کوبی‌ها در کل زینه‌ها • عدم تغییر ریتم گنبد در زینه‌ها • تارک گنبد به صورت گنبد کروی است. • تعبیه یک حفره به صورت طاق نما در زینه سوم و چهارم در نمای اصلی بنا، به منظور توجه به حضور نور در فضای روحانی گنبد و همچنین تهویه مطبوع آن و تعدادی حفره بسیار کوچک در زینه‌های مختلف در جهات مختلف گنبد به منظور حضور نوارهای باریک نور و تداخل آن‌ها با یکدیگر و خلق فضایی معنوی در زیر گنبد و تأثیر بر کنترل جریان هوای زیر گنبد. • گنبد محاط در مخروط است. 	<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به ۸ ضلعی منتظم- به گنبد اورچین • تعداد زینه‌های گنبد ۱۵ می‌باشد. • حذف نیم طاسی و هر گونه تزئینات در زینه‌های و ساده کردن کوبی‌ها در کل زینه‌ها • تغییر ریتم گنبد در زینه‌های دوازدهم تا پانزدهم • تارک گنبد به صورت گنبد ترکین است. • برای کم کردن تعداد کوبی‌ها در پلان و کم کردن ارتفاع گنبد از تعداد اضلاع قاعده گنبد کاسته‌اند و ریتم کوبی گنبد یکبار در زینه دوم، یکبار در زینه دوازدهم و یکبار در زینه پانزدهم تغییر یافته است. • عدم وجود حفره یا پنجره در زینه‌های گنبد • گنبد محاط در مخروط است. 	<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به ۶ ضلعی منتظم- به ۸ ضلعی منتظم- به گنبد اورچین • تعداد زینه‌های گنبد ۱۲ می‌باشد. • استفاده از نیم طاسی در بین کوبی‌ها در زینه‌های یکم تا هشتم گنبد • حذف نیم طاسی‌ها و ساده کردن کوبی‌ها در زینه‌های نهم تا دوازدهم گنبد و تغییر ریتم گنبد • تارک گنبد به صورت شش ضلعی منتظم است. • برای کم کردن تعداد کوبی‌ها در پلان و کم کردن ارتفاع گنبد و جلوگیری از ایجاد زاویه حاده در زینه آخر گنبد، ریتم کوبی گنبد در زینه نهم به بعد تغییر یافته است. • عدم وجود حفره یا پنجره در زینه‌های گنبد • گنبد محاط در مخروط است.

۴-۲- گنبدهای کثیر الاضلاع

در گنبدهایی که با این سبک مضرس ساخته شده‌اند، سطوح جانبی زینه‌ها غالباً کمی مقعر ساخته می‌شدند «دانیال، شابلوقاسم» و ندرتا محدب «سلیمان بن علی گناوه» و فقط در یک مورد، نمای مستوی در سطوح جانبی زینه‌ها دیده می‌شود و آن‌هم در گنبد عمر سهروردی در بغداد است. در پرداختن سطوح جانبی نیز غالباً ابتکاراتی به خرج داده می‌شود، از جمله در گنبد عمر سهروردی که به هر یک از سطوح جانبی نقش طاق نما بسته‌اند و بر یال‌های زینه یعنی

نیش‌های آن نقش ستون در آورده‌اند (جدول ۶). غالب گنبدها را از لحاظ شکل بیرونی گنبد می‌توان محاط در مخروط فرض نمود، اما در گنبد امامزاده جعفر بر وجود، و در گنبد شابولقاسم شاه‌آباد، گنبد در شکل شلجمی محاط می‌باشد و معمولاً گنبدهای مضرس بر فراز بناهای مکعب و یا چند ضلعی شکل قرار دارند.

جدول ۶: تحلیل تیپولوژی گنبدهای کثیر الاضلاع

			
لیث صفاری- ایران- شهر دزفول	سلیمان بن علی- ایران- بندر گناوه	صلاح الدین محمد- ایران- شهر آبدانان	شاه رودبند- ایران- شهر دزفول
<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به ۸۶ ضلعی منتظم- به گنبد اورچین • تعداد زینه های گنبد ۲۰ می‌باشد. • حذف نیم طاسی‌ها و ساده کردن کثیر الاضلاع‌ها در زینه‌ها • چهار حفره به صورت طاق نما در چهار وجه گنبد که دو حفره آن پوشیده شده‌اند، به منظور توجه به حضور نور در فضای روحانی گنبد و همچنین ایجاد کوران و تهویه مطبوع هوای زیر گنبد ایجاد شده است. • عدم استفاده از تارک در گنبد • تغییر ریتم گنبد در زینه‌ها • جنس گنبد آجری است. • گنبد محاط در شلجم است. 	<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به ۱۶ ضلعی منتظم- به گنبد اورچین • تعداد زینه‌های گنبد ۶ می‌باشد. • نیم دایره ای کردن کثیر الاضلاع‌ها در زینه‌ها • استفاده از تارک در گنبد • عدم وجود حفره یا پنجره در زینه‌های گنبد • تغییر ریتم گنبد در زینه‌ها • جنس گنبد از کاشی لعابی است. • گنبد محاط در مخروط است. 	<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به ۸ ضلعی منتظم- به گنبد اورچین • تعداد زینه‌های گنبد ۱۶ می‌باشد. • حذف نیم طاسی‌ها و ساده کردن کثیر الاضلاع‌ها در زینه‌ها • استفاده از تارک در گنبد • عدم وجود حفره یا پنجره در زینه‌های گنبد • تغییر ریتم گنبد در زینه‌ها • جنس گنبد آجری است. • گنبد محاط در شلجم است. 	<ul style="list-style-type: none"> • نحوه تبدیل پلان به گنبد: مربع به ۸ ضلعی منتظم- به گنبد اورچین • تعداد زینه‌های گنبد ۲۰ می‌باشد. • حذف نیم طاسی‌ها و ساده کردن کثیر الاضلاع‌ها در زینه‌ها • عدم استفاده از تارک در گنبد • چهار حفره به صورت طاق نما در چهار وجه گنبد به منظور توجه به حضور نور در فضای روحانی گنبد و همچنین ایجاد کوران و تهویه مطبوع هوای زیر گنبد ایجاد شده است. • تغییر ریتم گنبد در زینه‌ها • جنس گنبد آجری است. • گنبد محاط در شلجم است.

۵. نحوه ساخت گنبد اورچین

گنبدهای مضرس معمولاً با آجر ساخته می‌شود و تا آن‌جا که معلوم است فقط گنبد توئیل بغداد از سنگ ساخته شده است. روکش گنبدها نیز معمولاً ورقه‌ای از گچ و آهک است، به‌جز در گنبد سلیمان بن علی گناوه که وسعت سطوح جانبی آن امکان داده است که آن را به سادگی کاشی کاری نمایند. طرز ساختمان گنبدهای رک مضرس بدین قرار بوده است که نخست بالای بام را به شکل مخروط با چوب قالب‌بندی می‌کرده‌اند و سپس در پشت قالب از روی قاعده درونی گنبد که قاعده اصلی بود، آجر می‌چیده‌اند و قاعده بیرونی را به نحوی که دل‌خواهشان بوده، کوکبی یا کثیر الاضلاع می‌ساخته‌اند، و به همین نحو با اتکاء به قالب، زینه به زینه، گنبد را بالا می‌برده‌اند. کارکردن بر روی قالب به سازندگان امکان حفظ گنبد را می‌داده است، و نیز به آن‌ها امکان می‌داده است که از عناصر مختلف برای تزئین گنبد استفاده کنند بی‌آنکه به تمامیت و یا توازن بنا لطمه‌ای وارد آید. نمونه این ابداع در گنبد سلیمان بن علی بندر گناوه مشهود است.

۶. نحوه پوشش در گنبد اورچین

در گنبدهای دو پوش گسسته، پوسته زیرین که منعکس کننده پلان معکوس گنبد و نقش زیبایی شناختی در گنبد دارد، در حقیقت عنصر سازه‌ای محسوب می‌شود و توسط خشخاشی‌ها با گنبد بیرونی سیستم یکپارچه‌ای را به‌وجود آورده‌اند و بار گنبد بیرونی توسط همین عناصر عمودی به پوسته زیرین انتقال داده می‌شود و در نهایت وزن گنبد اصلی توسط

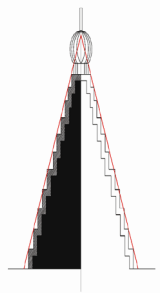
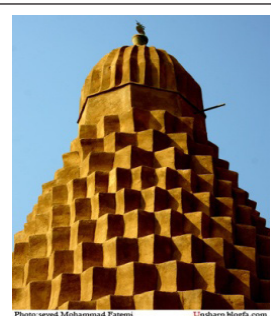
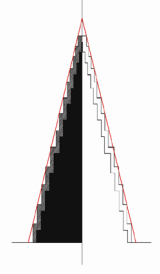
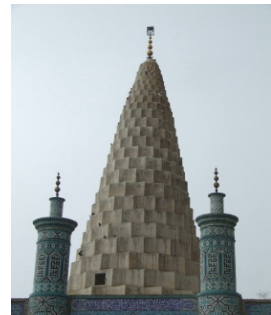

پوسته زیرین به جداره‌های بنا منتقل شده و سازه گنبد در حال تعادل باقی می‌ماند. در گنبدهای دو پوش گسسته پوسته زیرین هم نقش زیبایی شناختی و هم عنصری سازه‌ای است ولی در گنبد اورچین ساختار سازه‌ای گنبد، پیوند زینه‌های معکوس داخلی با زینه‌های بیرونی می‌باشد که توأماً با مصالح گچ مرغوب و آجر مقاوم آبخوار ساخته می‌شود، ارتباط میان زینه‌های گنبد بسیار هندسی، دقیق و منطقی می‌باشد؛ لذا گنبد، خود نقش سازه‌ای را در حفظ تعادل ایفا می‌کند و دیگر نیازی به خشخاشی برای انتقال بار گنبد به پوسته زیرین و در نتیجه آن به جداره‌ها وجود ندارد. در حقیقت در گنبدهای اورچین زیر گنبد باز است و ارتفاع خیره کننده آن با تزئینات منحصر به فردش تأثیر بی نظیر و شگفتی را بر بیننده ایجاد می‌کند. بر خلاف بناهای گنبدهای با گنبد مستوی که غالباً در زیر گنبد، گنبدی نیمه کروی و دو پوسته ساخته می‌شود، بناهایی که با گنبد مضرس ساخته شده، فقط یک گنبد دارند و سقف اطاق همان پشت گنبد است.

۷. نحوه عملکرد تارک در گنبدهای اورچین

از لحاظ فنی، مهم‌ترین مشخصه سازه‌ای ساختمان گنبدهای مضرس حفظ تعادل آن‌ها است، همچنین لازمه حفظ تعادل آن است که قرینه سازی کاملاً رعایت شود، معماران این نوع گنبدها، راه حل دیگری برای کمک به حفظ تعادل گنبد یافته‌اند که عبارت از قرار دادن وزنه سنگین یعنی تارک گنبد در زینه آخرین بوده و ظاهراً حفظ تعادل گنبدهایی که قاعده آن‌ها به شکل کثیرالاضلاع بوده است، آسان‌تر بوده است، زیرا در غالب این گنبدها اثری از تارک دیده نمی‌شود. دلیل دیگر اینکه با زیادتر کردن ارتفاع گنبد توسط عنصری مانند تارک گنبد، بر جلوه نمادین و سمبلیک بودن گنبد تأکید بیشتری می‌توان نمود چنانکه شکل تارک گنبد متناسب با فرهنگ و اعتقادات منطقه اشکال متفاوتی به خود می‌گیرد. تارک را می‌توان به اشکال کروی مضرس، کروی ساده، استوانه، مثلثی و عناصر فلزی یافت. با قرارگیری تارک بر روی گنبد با توجه به اینکه ساختار سازه‌ای گنبد بدون تغییر می‌ماند اهداف معمار سازنده آن را که عبارتند از: حفظ تعادل گنبد، افزایش ارتفاع، خلق جلوه‌ای نمادین و تأکید بر آسمان شهری منطقه و در نهایت خلوص و سادگی معماری ایرانی تحقق می‌یابد (جدول ۷).

جدول ۷: مقایسه عملکرد تارک در گنبدهای کوبی و کثیرالاضلاع

ویژگی‌های تارک در گنبد کوبی	تقارن در گنبد کوبی و موقعیت تارک	میر محمد - ایران - شهر خارک گنبد کوبی
<ul style="list-style-type: none"> زیاد تر کردن ارتفاع گنبد خلق جلوه‌ای نمادین و سمبلیک در گنبد حفظ تعادل گنبد تاکید معمار سازنده بر قرینه سازی توزین بار به صورت متعادل و سازه ای در زینه‌های گنبد و جلوگیری از رانش زینه‌ها 		
<ul style="list-style-type: none"> دلیل نبودن تارک در گنبد کثیرالاضلاع 	تقارن در گنبد کثیرالاضلاع	لیث صفاری - ایران - شهر دزفول گنبد کثیرالاضلاع
<ul style="list-style-type: none"> ارتفاع زیاد گنبد نسبت به گنبدهای کوبی متعادل بودن گنبد به صورت ذاتی و عدم نیاز به توزین بار در زینه های گنبد ایجاد سادگی و خلوص در نمای گنبد 		

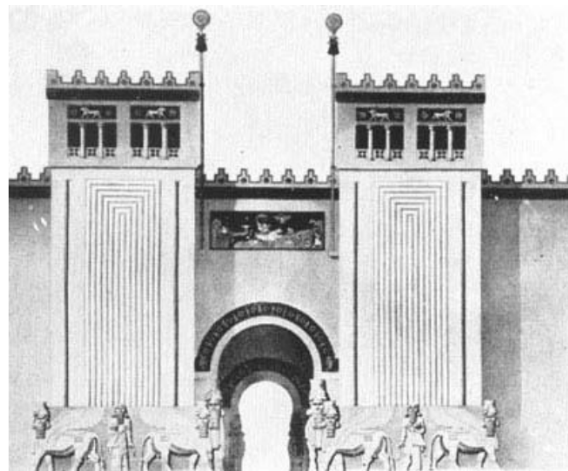
۸. عوامل مؤثر فرهنگی، تاریخی، عرفانی و هندسی در شکل‌گیری گونه‌شناسی و ساختار فضایی گنبد اورچین

معمول بر این است که ساختمان گنبد‌های مضرس را به معماران بومی نسبت می‌دهند و آن را سبک روستایی گنبدسازی می‌دانند، روستایی بودن این سبک غیر قابل قبول است، همان‌گونه که بومی بودن آن برای سرزمین بین‌النهرین و خوزستان قابل قبول است چون، شکل نقشه‌ی گنبد‌ها و همچنین ساختمان این گنبد‌ها نیاز به دقت بسیار در حفظ تعادل و تقارن می‌باشد، آن‌ها را از ابنیه روستایی ایران متمایز می‌سازد، به علاوه شباهت‌هایی که بین نقشه گنبد‌های مضرس و برخی آثار مقدسه قدیمی است مبین اصلی قدمت برای گنبد‌های مضرس می‌باشد (Eghtedary, 1996). از نظر دیگر نقشه گنبد‌های اورچین همان نقشه اصلی ساختمان زیگورات‌ها است، که در آن نیز یک قاعده مربع اصلی در طبقه‌های مختلف با ابعاد کاهش یافته مکرراً تکرار می‌شود، و باز نقشه زیگورات‌ها نیز ارزش سمبلیک داشته و هر طبقه‌ای منحصر به مراسمی خاص و برای خدایان جداگانه، یا مراسمی مخصوص در یک نیایش بوده است (Mortgart, 1998).

۸-۱- کنگره‌های کاخ‌های و معابد بین‌النهرین

برای دستیابی به ساختاری معنوی و ملکوتی در بنای معابد و کاخ‌ها راه مناسبی وجود دارد و آن اوج گرفتن و برافراشتن نمادی مضرس بر بالای این بناهاست و ایجاد راهی است برای خدایی که بتواند از این راه به زمین فرود آید. این همان کنگره‌ها هستند؛ که همانند کوهی که از زمین به سوی آسمان سر می‌کشد؛ و مانند سلسله رشته کوه‌های سر برافراشته در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و استواری، پایداری و زیبایی خاص خود را به بنا الهام می‌بخشند؛ این کنگره‌ها هم برای خدا ساخته شده و هم برای انسان‌ها (Durant, 1997). کنگره‌های پله‌پله‌ای و مضرس ساختمان‌های بین‌النهرین که برای مزین نمودن نمای این‌گونه بناها به کار می‌روند، ریشه‌ای بنیادین و فرهنگی در ساختار معماری این تمدن کهن دارند. کنگره‌های مضرس شبیه نمای دو بعدی گنبد‌های اورچین می‌باشند و از لحاظ فرم قرابت بسیاری با این نوع گنبد دارند (شکل ۵).

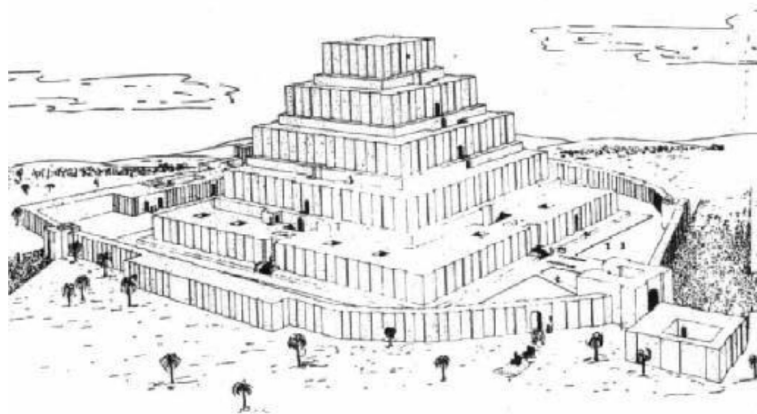
شکل ۵: کنگره‌های معابد بین‌النهرین با ساختار مضرس خود بسیار به شکل هندسی اورچین نزدیک هستند.

۸-۲- چغازنبیل زیگورات ایلامی

درباره ریشه‌شناسی برخی نام‌های جغرافیایی خوزستان، از شهری به نام سوق سنبل در خوزستان قدیم به روزگار اسلامی می‌توان نام برد و برای ریشه‌شناسی سوز، شوش، شوشتر، هوز، سنبل، دزفول، دزفیل و امثال آن مأخذ و مدارک ریشه‌شناسی لغوی زیادی وجود دارد، حکایت دارد که چغازنبیل معروف‌ترین و معتبرترین زیگورات‌های جهان در آن بازمانده و صرف نظر از کلمه چغا که به معنی تپه است و اصل ریشه اوستایی آن چگ و چکاد آشکار است، زنبیل شکل دیگری از سنبل است که به سنبل، نیلوفر، اسپرغم، سوسن، زنبق و این خانواده گیاهی می‌رسد و در آن اسراری بسیار دقیق و پر نکته از مسائلی مربوط به آفرینش، هستی، خدایان اساطیری و نجومی و اعتقادهای مردم قدیم بین‌النهرین و خوزستان به ستارگان و ارباب انواع و نیایش آب خدایان آب نهفته است (شکل ۶). نقشه این زیگورات‌ها با قاعده مربعی شکل که در چندین طبقه تکرار می‌شوند و در هر طبقه ابعادشان کمتر می‌شود بسیار به نقشه گنبد‌های اورچین نزدیک می‌باشند.

شکل ۶: زیگورات چغازنبیل همانند زیگورات دور شارو کین الهام بخش سبک معماری گنبد پله کانی می باشد.

بنابراین در خواهیم یافت که سبک معماری گنبد سازی پلکانی مضرس، بسیار کهن و شاید با سپیده دم تاریخ شهرنشینی بشر در جلگه بین النهرین و خوزستان به وجود آمده و ابداع نمونه های اصیل و ظریف آن به دست آنزانیان ایلامی صورت گرفته و تمام تغییرات و تصرفها و ابداعهایی که در این سبک معماری بومی خوزستان از بدو پیدایش تا به امروز به وجود آمده است، مربوط به اصول اساطیری و نیایش های مذهبی و اصول فکری اقوام کهن ساکن در این دشت بزرگ و آبادان و کهنه بوده است (Amozegar, 1963).

۳-۸- آتش دان های هخامنشی

نقشه آتش دان های هخامنشی نیز با نقشه گنبدهای مضرس قرابت فراوان دارند، نوع دیگری از آتش دان های قدیم سلوکی که در حفاریات کوه خواجه کشف شده، در آن از اصل تکرار نقشه و کاهش ابعاد پیروی شده و به نحو دیگری ساخته شده اند (شکل ۷).

شکل ۷: آتش دان های هخامنشی با نقشه گنبدهای مضرس قرابت فراوان دارند.

۴-۸- سکه های دوره پادشاهی سلوکی و ساسانی

نقشی که در ذیل این سطور ملاحظه می شود، نقش یک آتش دان است که روی سکه ای مربوط به قرن ششم تا چهارم قبل از میلاد نقر شده است و در یک سکه سلوکی سه آتش دان به همین شکل برفراز بنایی که احتمال می دهند کعبه زرتشت باشد، قرار دارد. همچنین در پشت سکه وهوبرز این بار در برابر ساختمانی بزرگ که سه آتش بر بام آن روشن است، ایستاده به آن ها درود می گوید (جدول ۸). سازه ای که آشکارا هنر ساختمان ها و باروهای هخامنشیان در آن نمایان بوده و به ویژه دری درمیانه آن دیده می شود که با درکاخها، ساختمان ها و باروهای هخامنشی و همچنین در سنگی که در کاوش های دیوید استروناخ در دشت مرغاب پیدا شد، همسان است. احتمال دارد این سازه ساختمانی به بزرگی کعبه زرتشت در نقش رستم بوده که فراز آن آتشهایی افروخته می شد و فرترکه پارس آیین های نیایش به آن ها را در برابر آن ها برجای می آورد (Scaloneh, 1995).

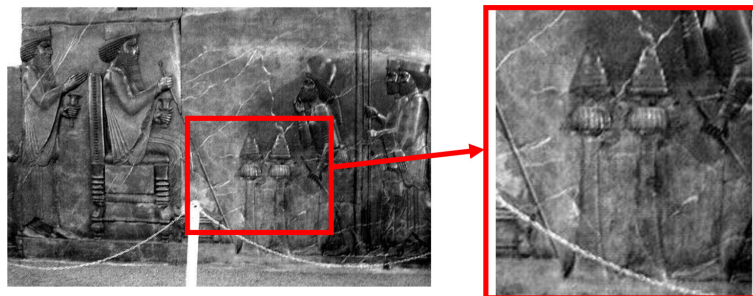
جدول ۸: پادشاهان سلوکی و ساسانی تصاویری از کعبه زرتشت و آتش‌دان‌های مضرس را به دلیل اهمیت بسیار و نمادین بودن آن‌ها بر سکه‌هایشان ضرب نموده‌اند.

سکه‌های مشهور مربوط به ساسانیان	سکه‌های مشهور مربوط به ساسانیان	سکه‌ای از وهوبرز فرترکه	سکه از بغداد فرترکه
			

۵-۸- نقوش بارعام داریوش

در نقوش بارعام داریوش و همچنین در نقوش بارعام خشایار شاه نقش معجری دیده می‌شود، که سر آن معجر با همین نقشه ساخته شده و نقش این معجر در سکه‌ای مربوط به عهد سلوکی به نحو دیگری نشان داده شده است ولی در این نقش نیز اصل تکرار با کاهش ابعاد رعایت شده است (شکل ۸).

شکل ۸: با بزرگ‌نمایی نقش معجر، مضرس بودن آن در نقش بارعام داریوش به خوبی مشهود است.

۶-۸- پله‌های تخت جمشید

نرده‌های سنگی ایوان‌ها و پله‌های تخت جمشید که اصلی ایلامی دارد، نیز مانند آتش‌دان‌ها و شبیه نقشه مقطع عمودی گنبد‌های پله‌کانی مضرس می‌باشد. اساس و اجرای گنبد زین‌های از مقطع زیرین تا تارک گنبد حرکت ذاتی و معنوی و بندگی انسان مخلص را به سوی حضرت حق و نقطه اوج پرستش الهی می‌رساند. این فلسفه از اصول ارزشی و ساختاری گنبد‌های اورچین می‌باشد که از کنگره‌های آثار تخت جمشید اقتباس شده است، چرا که خود کنگره‌های تخت جمشید از حکمت و معنویت اهورایی می‌باشد (شکل ۹).

شکل ۹: پلکان‌های تخت جمشید همانند کنگره‌های تمدن بین‌النهرین مضرس می‌باشند.

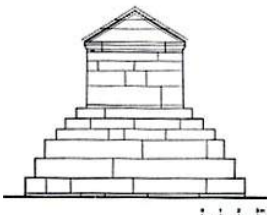
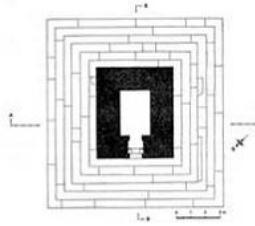

۷-۸- آرامگاه کوروش در پاسارگاد و مقبره ماندانا مادر کوروش در دشت بزیز

ترکیب پایه‌های آرامگاه کوروش و پس نشینی‌های یکنواخت آن‌ها که در گنبدهای مضرس اورچین ایرانی نیز مشاهده می‌شود، حکایت از رسیدن تدریجی به اوج ملکوت خداوند دارد. بالا رفتن تدریجی طبقه‌ها و کم شدن ابعاد آن‌ها نمودار شوق فانی است برای وصال ابدی و پایین آمدن تدریجی نقطه فوقانی و جسیم و حجیم شدن آن نمودار تمایل ابدی است برای مزاجت با فانی (Mostafavi, 1964).

نقشه آرامگاه بسیار شبیه به نقشه چغازنبیل می‌باشد که پس از گذشت سالیان معماران دوره سلجوقی با چرخش‌هایی که به طبقه‌ها در گنبد اورچین داده‌اند، گویی نوع معماری پلکانی آرامگاه کوروش الهام بخش آنان بوده است. مقبره ماندانا مادر کوروش در دشت بزیز که نسبت به آرامگاه کوروش متأخر است و متعلق به اوایل قرن ششم قبل از میلاد یعنی آغاز دوران پادشاهی هخامنشیان می‌باشد (جدول ۹).

جدول ۹: پس نشینی یکنواخت پله‌های آرامگاه کوروش یادآور پس نشینی‌های گنبد اورچین می‌باشد.

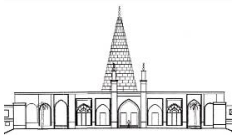
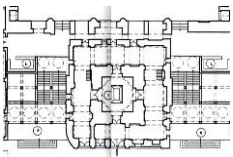

مقبره ماندانا مادر کوروش	آرامگاه کوروش در پاسارگاد	نمای شمال شرقی آرامگاه کوروش	پلان آرامگاه کوروش
			

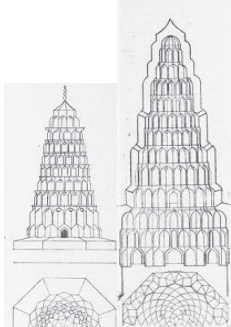
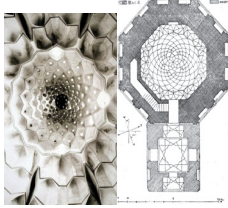
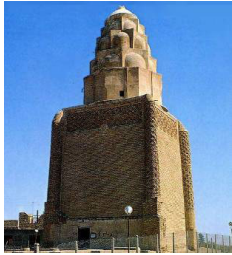
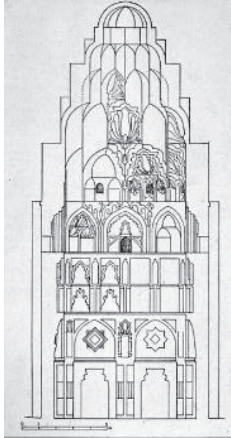
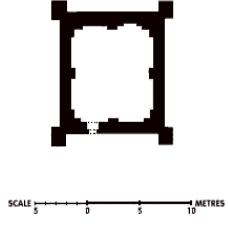

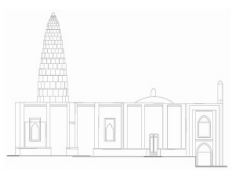
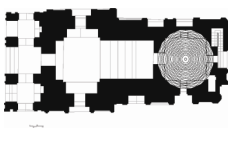

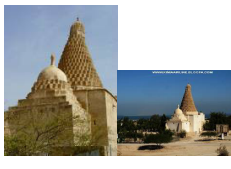

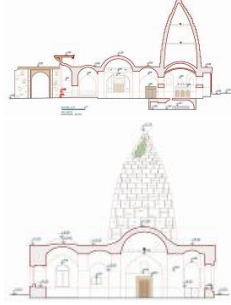
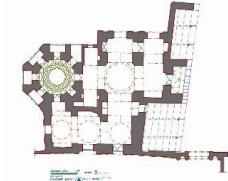
۹. جمع بندی

برخی از نمادها در بسیاری از فرهنگ‌های جهان مشترکند. گاه این نمادهای مشترک مدلول واحدی دارند؛ و این بر اهمیت آن‌ها برای شناخت مشترکات فطری و وحیانی آن‌ها می‌افزاید. گنبد در زمره این نمادهاست. ارزش نمادین و زاینده هنر معماری در ساختار گنبد نکته مهمی دارد و آن این‌که معنای هستی در تار و پود آن نهفته است. این معنا را می‌توان به نوعی مطابق با تعریف عالم کبیر و صغیر دریافت، زیرا این معنا هم زمان به جهان و انسان اشاره دارد. طبقاً این نکته در درجه اول درباره پرستشگاه‌ها، بناهای مذهبی و آرامگاه‌ها صادق است. تعداد صورت‌های هستی شناختی بسیار است و به دیدگاه هر جامعه بستگی دارد و از هر صورت گونه‌ای از معماری سنتی زاینده می‌شود. یکی از این گونه‌ها بنایی با قاعده مربع و گنبدی کروی و در حالت خاص آن به صورت مضرس بر فراز آن است. واضح است که این دو بخش بنا به ترتیب، به زمین و آسمان اشاره دارند؛ یعنی شکل‌های مربع و احجام کروی به ترتیب نمادهای زمین و آسمان است. در سنت معماران گذر از مربع به دایره نماینده گذر از زمین به آسمان است، یعنی از رازهای کمتر به رازهای افزون‌تر رسیدن یا به وجوه مقدسی و خداگونه دست یافتن. در واقع فرم کروی در اکثر فضاهای مذهبی به صورت گنبد نمود پیدا

کرده و با قابلیت فرمی و بار معنایی مذهبی‌اش جزئی لاینفک از معماری بناهای مذهبی به صورت نمادی کاملاً مذهبی تبدیل شده است. این نماد کروی و دایره‌ای شکل تحت تأثیر عوامل فرهنگی و تاریخی در بناهای آرامگاهی جنوب ایران به شکل پله‌پله و مزرس تبدیل شده است که بار معنایی و مفهومی از نوع دیگری یافته است. اگر به دقت به گنبد‌های باقی مانده، در نواحی ایلام، بابل و سومر قدیم توجه شود، به این نکته مهم دست خواهیم یافت که هیچ یک از گنبد‌های پله‌کانی مزرس قدیمی بر فراز قبری ساخته نشده‌اند، در شیرمرد ممسنی و میرمحمد خارک و امامزاده جعفر بروجرد، و امامزاده عبدالله شوشتر، لیث صفاری دزفول و دانیال پیغمبر در شوش، مرقد در اطاق دیگری است که گنبد مدور دارد و مقبره در زیر طاق گنبد یا گنبد پله‌کانی مزرس قرار ندارد و به هر حال درست در زیر سایر گنبد‌های پله‌کانی مزرس و مطابق قدیمی خوزستان قبری دیده نشده است. گنبد‌های مزرس ایران و بین‌النهرین دارای ارزش سمبلیک خاص بوده‌اند. در داستان گیل گمش سومری از یک نقش سومری از جهان و افلاک یاد شده است، که جهان را به صورت یک زیگورات هفت مرتبه نشان می‌دهد؛ در حقیقت این همان سبک معماری زیگورات‌ها در تمدن بین‌النهرین و عیلامی است که در جهان واقعیت نمود، حقیقی یافته است و جایگاهی برای حضور انسان و خدا در کنار یکدیگر است. گنبد‌های پله‌کانی مزرس در بناهای آرامگاهی بسیار از معنای مفهومی و بار هستی خود را از این نماد بهره برده‌اند چرا که بدین صورت ساختار خود را از فضاهای مذهبی که گنبدشان کروی است جدا کرده و ساحت مقدس مساجد بدون تعرض باقی می‌ماند و بدین صورت است که آرامگاه‌ها با گنبد مزرس و پله‌پله‌ای‌اش هم دوش فضاهای مذهبی ارج و اهمیت خود را باز می‌یابند و در بین مردم جایگاه نمادین خود را حفظ می‌کند. به همین دلیل در زیر گنبد مزرس اثری از قبر نیست و سازنده آن، قبر را در زیر گنبد کروی کوچک‌تری قرار می‌دهد تا بدین ترتیب با هویت مسجد در معماری و جایگاه قدوسی آن رقابت نکند. رابطه بین گنبد مزرس و بنای آرامگاهی رابطه‌ای بسیار بی‌همتا و به هم آمیخته است به گونه‌ای که در دیگر فضاهای معماری ایرانی نمونه آن بسیار کم و نادر است. اگر سراسر پیکره مزرس گنبد را از بالا به پایین بنگریم مجموعه اجزای آن نماینده سیر از یکتایی بی‌همتا است که تارک گنبد نشانه آن است؛ گویی همه بنا تا پی و شالوده از آن منشعب شده است و بر عکس، نظر از پایین به بالا نشان دهنده رجوع این تجلی به آن واحد است.

جدول ۱۰: نمونه‌های گنبد اورچین در ایران و عراق بر حسب تاریخ ساخت.

تصویر	برش و نما	پلان	تاریخ ساخت گنبد	محل	نام گنبد
			نوع مصالح	کارکرد بنا	
			شکل بیرونی گنبد		
			۱۲۸۷ ه. ق	شوش-ایران	دانیال پیغمبر مقبره- زیارتگاه
			آجر	محاط در مخروط	
			۱۲۳۵ ه. ق	بغداد-عراق	شیخ عمر سهروردی مقبره- زیارتگاه
			آجر	محاط در مخروط	

			بغداد-عراق ۱۱۹۳ ه. ق	سلطان زبیده (زمره خاتون)
			آجر	مقبره- زیارتگاه
			مخروط در مخروط	
			دور نزدیک سامرا-عراق ۱۰۸۵ ه. ق	امام دور
			آجر	مقبره- زیارتگاه
			مخروط در مخروط	
			دزفول-ایران ۱۰۵۰ ه. ق	یعقوب لیث صفاری
			آجر	آرامگاه
			مخاط در شلجی	
			دزفول-ایران ۷۹۹ ه. ق	رودبند
			آجر	مقبره- زیارتگاه
			مخاط در مخروط	
			خارک-ایران ۷۳۸ ه. ق	میر محمد
			آجر	مقبره- زیارتگاه
			مخاط در مخروط	
			بروجرد-ایران ۷۱۷ ه. ق-سلجوقی	امامزاده جعفر
			آجر	مقبره- زیارتگاه
			مخاط در شلجی	

 	 		شوشتر-ایران	۶۲۹ ه. ق	امامزاده عبدالله
			سنگ	مقبره- زیارتگاه	
  			نورآباد فارس-	صفوی-قاجار	امامزاده شیر مرد ممسنی
			آجر	مقبره	
 			شوشتر-ایران	سلجوقی	خضر نبی
			آجر	مقبره	
  			عراق-کيفل	-	ازکیل
			آجر	مقبره	
  			بصره - عراق	-	حسن بصیر
			آجر	مقبره	
  			دیلیم - ایران	-	سلیمان بن علی
			آجر	مقبره	

پی نوشت

۱. زینه: طبقه
۲. کوکبی: ستاره‌ای
۳. کثیرالاضلاع: چند ضلعی
۴. تارک: تاج
۵. سغ: پوششهای منحنی
۶. مضرّس: دندانه‌ای شکل، پله پله‌ای

References

- Allen , T. (1983). The tombs of the abbasid caliphs in baqhdad . *BSOAS XLVI* , 421-422.
- Amozegar, J. (1963). *Historical mythological of Iran*. Tehran: Samt.
- Barry, Michael. (1995). *Colour and Symbolism in Islamic Architecture*. Thanos & Hudson , London.
- Blair , Sheila ., and Bloom, Jonathan . *The Art and Architecture of Islam 1250–1800*.
- Bznval, R. (2000). *Technology arch in the ancient East*. (S. M. Habibi, trans.). Tehran, Iran: Iranian Cultural Heritage Organization.
- Barry, M. (1995). *Color and Symbolism in Islamic Architecture*. London: Thanos & Hudson.
- Dio la foua, J. (1986). *Memories of Susa archaeological excavations from 1884 to 1886*. (I. Farevashi, Trans.). Tehran: Tehran University Press.
- Durant, William James. (1997). *Orient the cradle of civilization*. (A. Aram, Trans.). Tehran: Elmifarahangi Publication.
- Eghtedary, A. (1996). *Traces of the historical architecture Khuzestan*. Tehran: Eshareh.
- Eghtedary, A. (1969). Ancient cities of the Persian Gulf and Oman Sea coasts and islands. *Journal of the National Society*, 65(3), 86.
- Eghtedary, A. (1996). *traces of the historical architecture khuzestan*. Tehran: Eshareh.
- Ettinghausen, R., & Grabar, O. (1987). *The Art and Architecture of Islam 650-1250*. New Haven and London: Yale University Press.
- Ettinghausen, Richard and Grabar, Oleg. (1987). *The Art and Architecture of Islam 650-1250*. New Haven and London: Yale University Press, 296-7.
- Girshman, R. (1985). *The Art of the Medes and Achaemenid Iran*. (E. Behnam, Trans.). Tehran: Elmifarahangi Publication.
- Grobeh, E. (2009). *Architecture of the Islamic world, its history and social context*. (Y. Azhand, Trans.). Tehran: Mola
- Guenon , Rene. The symbolism of The dome. *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science* , transl. Alvin moore , JNR , revised and edited by Martin lings , (Cambridge , Quinta Essentia , 1995) , 175-179.
- Hanshtayn, M. (2011). *Islamic Art and Architecture*. (N, Tabatabai, Trans.). Tehran: mixture of technology and art Press.
- Khalil, Jabir., and Strika, Vincenzo. (1987). *The Islamic Architecture of Baghdad; the Results of a Joint Italian -Iraqi Survey*. Napoli: Istituto Universitario Orientale.
- Hillenbrand, R. (2006). *Islamic Architecture, Form ,Function and Meaning*. (B. A. Shirazi, Trans.). Tehran: Rozaneh.
- Khalil, J., & Strika, V. (1987). *The Islamic Architecture of Baghdad: the Results of a Joint Italian -Iraqi Survey*. Napoli: Istituto Universitario Orientale.
- Michell, G. (1978). *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*. London: Thanos & Hudson.
- Mortgart, A. (1998). *The Art of ancient Mesopotamia*. (M. R. Saraf, Trans.). Tehran: Samt.
- Mostafavi, S. M. T. (1964). *Fars climate*. Tehran: Publication of the National Association of Iran.
- Pirnia, M. (2012). Dome in Persian architecture. *Asar Journal*, 20(4), 131-134.
- Pirnia, M. (1994). Chaghd and arch. *Asar Journal*, 24(3), 5-6.
- Scaloneh, E. (1995). Wendy's people, the first international cultural between Iran and West Asia. Tehran: Eshareh.
- Zemorshidy, H. (2008). *Iran's arch and the arch in architecture*. Tehran: urban improvement and Publishing Development Company of Iran.